

DESTANLARIN ŞAHI*

Prof. Dr. Töre MİRZAYEV**
Aktaran: Selami FEDAKAR***

Büyük bahşı Rahmetulla Yusufoglu, “Koroğlu” dairesi destanlarını “Destanların Şahi” diye adlandırmıştır. Bu büyük destancının zekice bir ibare ile halkımızın destanı yaratıcılığındaki böyle büyük ve ender rastlanan esere, oldukça doğru ve şairane değer vermesine hayran oldum. Gerçekten de “Koroğlu” destanların en güzeli, en seçkini, halkımızın kalbinden dökülen ve koyulaşarak akan şiiriyet kaymağıdır.

“Koroğlu Destanları” “çeşitli coğrafyalarda, oldukça geniş bir şekilde yayılmıştır. Bu destanlar Özbekistan, Türkmenistan, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Karakalpakistan, Tacikistan, Ermenistan ve Gürcistan’da halkın epik yaratıcılığında, kendine özgü daireler şeklinde meydana gelmiştir. Koroğlu; Sibiryaya Tatarları ve Bulgar Türkleri’nin de en sevilen destan kahramanıdır. Dairenin bazı tabakaları Orta Asya (Buhara) Arapları’nın arasından da derlenmiştir. Koroğlu destanı, esas olarak Türkler arasında kısmen de Türk olmayan bazı halklar arasında yaygın şekilde bilinen bir destandır. Daireleşmesinin bütün şekillerini kendi içine alan, bu kadar kollu bir destan, dünya folklorunda yeteri kadar bilinmemektedir. Yüzlerce bahşının iştiraki ile yaratılan Özbek Koroğlu dairesi destanlarının kültürel mirasımızda müstesna bir yeri vardır.

Koroğlu dairesi destanları, sadece Özbekistan’ın çeşitli yerlerinde yaşayan bahşılardan değil, cumhuriyetimizin dışında yaşayan bahşılardan da derlenmiştir. Koroğlu destanının Özbekistan versiyonu; bakırlığı, çeşitliliği, daireleşmesinin karmaşık yönlerine temel oluşu, kahramanca geçmişin eşine rastlanmayan romantik tabakalar yoluyla geniş çapta tasvir edilişi, halk hayatının, örf-adetlerinin gerçekçi bir dünya görüşüyle ifade edilişi özellikleriyle başka sahalardaki “Koroğlu” destanlarından ayrılmaktadır.

Koroğlu dairesi destanlarını iyi bilen ve güzel terennüm edebilen bahşılar, bu destanların sayısının kırk olduğunu söyler. Fakat onların hepsini tam olarak bilen bahşılar kesin olarak bilinmemektedir. Sadece bazı bahşıların “Koroğlu” destanlarını tam bildiği kaydedilmiştir. Bizim gözlemlerimize göre, bu kırk sayısı gelenekseldir ve gerçek sayıyı vermemektedir. Aslında, Özbekler arasında yaygın olan “Koroğlu” destanlarının sayısı yüzden fazladır. Günümüze kadar, folklorcular tarafından derlenen ve Özbekistan Bilimler Akademisi Alişir Nevayî Edebiyat Enstitüsünün folklor arşivinde bulunan “Koroğlu” destanlarının sayısı atmış bulmaktadır. Dairenin varyantları ve Harezmi Koroğlu’su bu hesaba dahil edilmemiştir. Harezmi destanlarını özel olarak araştıran Prof. S. Razimbayev’in fikrine göre, Harezmi’de halk arasında yaygın olan “Koroğlu” destanlarının ortalama sayısı 24’tür. Bunlardan 18 tanesi derlenmiş haldedir. Buna şimdiye kadar derlenemeyip unutulmuş “Şadmanbek”, “Dunyar Hoca”, “Aydınay”, “Haldar Buviş”, “Bektaş Arap”, “Ahmet Serdar’ın Kemiği”, “Ahmet Serdar ve Hasan Şah”, “Ahmet Serdar ve Avaz”, “Şerâli” gibi destanları da eklersek, yukarıda zikredilen 100 sayısına yaklaşmış oluruz. Derlenen destanların bahşılar arasındaki yayılışı da aynı değildir. Mesela; meşhur bahşı Ergaş Cumanbülbüloğlu’ndan 5, Fazıl Yoldaşoğlu’ndan 10, İslam Şair’den 3, Polkan Şair’den 16, Bekmurad Corabayoğlu’ndan 2, Said Murad Penahoğlu’ndan 1, Umir Safaroğlu’ndan 3, Merdankul Evliyakuloğlu’ndan 2, Rahmetulla Yusufoglu’ndan 27 destan derlenmiştir.

“Koroğlu” dairesi destanlarını incelemede, baş kahramanın epik biyografisine uygun olarak onların ardarda tertibini belirlemek de önemlidir. Meşhur folklorcu Hadi Zarif 1941 yılında neşredilen “Ravşan” destanına yazdığı söz başında 39 tane destanın birbiri ardına dizilişini vermişti.

Biz, Harezmi Köroğlu destanlarını hesaba katmadan, derlenen Köroğlu destanları silsilesinin sırasını aşağıda verildiği gibi belirledik:

- 1- Köroğlu'nun Doğuşu
- 2- Köroğlu'nun Çocukluğu
- 3- Çartaklı Çambil
- 4- Zeydinay
- 5- Yunus Peri
- 6- Miskal Peri
- 7- Gülnar Peri
- 8- Kırk Yiğit ile Kırk Kız
- 9- Hasan Kolber
- 10- Reyhan Arap
- 11- Şah Darhan
- 12- Zamanbek
- 13- Hıdıralı Elbegi
- 14- Berdiyâr Atalık
- 15- Elaman
- 16- Haldar Han
- 17- Köroğlu'nun Kırım'a Varışı
- 18- Gavdaraz Dev
- 19- Beş Padişahın Düşman olup Çambil'e Gelişi
- 20- Şakalandar
- 21- Roza Han
- 22- Yaskıla
- 23- Hasan Han
- 24- Çambil Kemali
- 25- Dalli
- 26- Avaz Han
- 27- Gülkızıy
- 28- Aygül Kız'ın Vefatı
- 29- İntizar
- 30- Melike-i Ayyar
- 31- Maşrika
- 32- Zülfizar
- 33- Botaköz
- 34- Kunduz Peri ile Yıldız Peri
- 35- Servinaz
- 36- Balagerdan
- 37- Avaz'ın Dargınlığı
- 38- Ahmet Serdar'ın Ölüm Emri
- 39- Avaz Oğlan'ın Rum'a Kaçışı
- 40- Avaz Han'ın Ölümüne Hükmedilişi
- 41- Girdab
- 42- Hanımay
- 43- Hoş keldi
- 44- Altın Kabak
- 45- Zeyidkul
- 46- Gülihıraman
- 47- Zarnigar

- 48- Ağa Yunus'un Kaçırılışı
- 49- Ravşan
- 50- Nurali
- 51- Nurali'nin Gençliği
- 52- Belhivan
- 53- Carhan Mestan
- 54- Sümbülsaç Beka
- 55- Nurali ve Yaşlı Ahmet
- 56- Nurali'nin Yenilişi
- 57- Melle Tüccar
- 58- Cihangir
- 59- Eroğlu (Şehidname, Köroğlu'nun Ölümü, Köroğlu'nun Kayboluşu)

İlk bakışta, destanların böyle ardarda dizilişinin ve onlara belirli bir düzen verilmesinin gereksiz olduğunu düşünmek mümkündür. Çünkü, okuyucu ve dinleyici onların her birini müstakil destanlar olarak kabul eder. Ama onlar bir bütün olarak alındığında, halkımızın bedii an'aneleri ve epik kanunlar temelinde, bir zamanlar önde gelen bahşılar ve destancılık mekteplerinin vekilleri tarafından "Köroğlu Destanı" etrafında birleştirilmiştir. Eğer bu dairedeki destanlar Özbek halkının hayatını, geçmişi ve zevkini, arzu ve ümitlerini, ahlakî-estetik, ictimai-siyasî ve felsefî bakışlarını, onun kahramanca geçmişini geniş çapta tasvireden meşhur bir destan olarak tek cilt altında toplansa, neredeyse bir milyona yakın mensur ve manzum satırları teşkil eder ki böyle epik bir eser, halkımızın yüksek yaratıcılık kabiliyetini daha açık olarak gösterir. Böyle bir vazifenin üstesinden gelmek ise derlenmeyen destanları bulup derlemek ve onlara belirli bir düzen vererek dairenin kopan halkalarını yeniden düzenleme ile mümkün olabilir.

İşte bu kültürel zenginliğin büyük bir bölümü meşhur bahşı, Özbek destanlarının büyük ustası Rahmetulla Yusufoglu aracılığı ile bize ulaşabildi. Rahmetulla Yusufoglu'ndan çok miktarda folklor zenginliği miras kaldı. Bunun büyük bir bölümünü 27 tane "Köroğlu" dairesi destanı teşkil etmektedir. Bunlardan başka şairden; "Alpamiş", "Kıran Han", "Yazı ile Zeba", "Zerkakil" destanları birçok masal, rivayet nakil ve ıstılah derlenmiştir.

Köroğlu destanlarının kendileri ile numunelerini başından sonuna kadar yazı-

ya geçirme isteği şairin kendisinde meydana gelmiştir. Ama, tanınmış folklorcu Hadi Zarif, o yıllarda nedense bu isteği desteklememiştir. Bize göre, Rahmetulla Yusufoglu'nun dombıra eşliğinde destan terennüm etmeyişi, onları şifahi olarak anlatışı alimi düşündürmüş olmalıdır. Ama, Hadi Zarif Rahmetulla Yusufoglu'na halk yaratıcılığının bilgili ve kendine has icracısı olarak ona hürmet göstermiştir. 1962 yılının Temmuz-Ağustos aylarında Hadi Zarif başkanlığında, ben, Melik Muradov ve Zübeyde Hüseyinova ile birlikte, Semerkant vilayetinde folklor araştırması için bulunduğumuz zaman bu mesele tekrar gündeme geldi. Bu defa, Ergaş Bahşi dombıra çalmayı bırakıp, destanları şifahi olarak anlattığı zamanlarda derleme işine başladığını söyleyip buna razı oldu. Fakat suniliğe yol açılmaması için halk arasında anlatıldığı şekilde ve ustalardan öğrenildiği gibi derlenmesini kati olarak şart koştu.

R. Yusufoglu, bu işe 8 Ekim 1964 yılında başladı ve neredeyse bir buçuk yıllık bir zaman zarfında yazma işini en iyi şekilde yerine getirdi.

Şimdi şairin kendi el yazısı ile destanlar arasında verdiği açıklamalara dayanarak, "Koroğlu" destanlarının kaleme alınış cereyanını görelim. Çünkü bu daire destanlarının ardarda tertibini halk şairinin kendisinin belirleyişi ve destanları o şekilde kaleme alışı Özbek folklorunda ilk tecrübedir.

El yazma şöyle bir açıklama ile başlar:

"Malumdur ki, birçok olay "Koroğlu" destanının aslına bahşilar tarafından eklenip karıştırılmıştır. Bunun en büyük sebebi, dinleyicilerin "Bize daha önce hiç duyulmamış bir destan anlatın." şeklindeki talepleridir. Buna binaen bahşilar derhal "Avazhan şöyle yaptı, Avazhan böyle yaptı" diye, aslında olmayan bir destanı uydurup anlatmışlardır. Hatta, Cessak Bahşi'nin bir defasında Sangzar'da bulunduğu sırada "Geyik ve Kaplumbağa" destanını "Koroğlu" dairesi destanlarından biri olarak anlattığı söylenmektedir."

Şairin bu açıklamalarının folklor için büyük önem taşıdığını düşünerek, her destana verdiği adı ve sırayı da göstermek istiyoruz:

Birinci Destan: Koroğlu'nun Doğuşu

İkinci Destan: Koroğlu'nun Çocukluğu

Üçüncü Destan: Çartaklı Çambil

Dördüncü Destan: Reyhan Arap

Beşinci Destan: Yunus ile Miskal

Altıncı Destan: Hasan Han

Yedinci Destan: Kırk Yiğit ve Kırk

Kız

"Bu küçük destanı 1946 yılının yazında folklorcu Mensur Efsalov'un emri ile Hacıye Şakirova, o zamanki Özbekistan Bilimler Akademisi'nin İlmî Araştırmalar Estitüsü Folklor Bölümünde saklamak için, benden yazıp aldı. Elbette folklor bölümündeki el yazmalar kaybolmaz. Bu destanı okumak isteyenlere oradan alıp okumayı tavsiye ederek, sözümü kısa kesmek istiyorum."

Gerçekten de folklor bölümünün o zamanki görevlisi Hacıye Şakirova bu destanı, 1946 yılında yazıya geçirmiş ve arşive teslim etmiş. Şair kendi nezdindeki altı destanı içeren birinci kitabı bitirirken kitabın sonuna yine birkaç izah ilave etmiştir; "Koroğlu destanlarının birinci kitabını bitirdim. Fakat bu kitabın içindeki bazı destanlarda efsaneler ve felsefi sözler de bulunmaktadır. Eğer bunlar yazılmıyorsa, bazı destanların yerinin boş bırakılması gerekirdi. Örneğin; "Yunus ve Miskal". Bu nedenle, okuyucuların bazı hataları yalana yormadan, tenkidi veya felsefi nazariye ile değerlendireceğini ümit ediyorum."

Şair, Koroğlu Destanları'nın ikinci kitabına şöyle bir açıklama ile başlar: "Malumdur ki, "Koroğlubek'in Avazhan'ı alıp gelişi" adlı destan Bolşevik ihtilalinden önce Kazan ve Taşkent şehirlerinde tüccarların maddî yardımı ile neşredilmiş ve hızlıca bütün Özbekistan'a dağılmıştır. Adı geçen kitabın Taşkent baskısı bize 1927 yılında ulaştı. O zamanki bahşilar, hatta büyük bahşi Ergaş Cumanbülbüloğlu bile "Arap alfabesi ile yazılan kitaptaki destanın tamamı doğrudur." diye düşünerek, bu destanı değişik şekillerde anlatmıştır. Sonradan "bu destanı kitaptaki gibi anlatmanın en doğrusu olduğu" fikri ortaya atıldı. Bu fikir bütün bahşilar arasında yayılarak destanın kitapta olduğu gibi anlatılması âdet haline geldi."

Sekizinci Destan: Koroğlu'nun Avaz Han'ı Alıp Gelişi

Dokuzuncu Destan: Han Dalli

Bu destan "Hasan Han" adı ile E. Cumanbülbul tarafından Taşkent'te yazıl-

mıştır. Bu nedenle bu destanı tekrar yazmayı gerek görmedim.

Onuncu Destan: Avaz Han'ın Kaçışı

Bu destan da Bolşevik ihtilalinden önce neşredilmiştir.

On Birinci Destan: Avaz Han'ın Evlenişi

On İkinci Destan: Gavdaraz Dev

On Üçüncü Destan: Beş Padişahın Düşman olup Çambil'e Gelişi

On Dördüncü Destan: Servinaz

On Beşinci Destan: Hasan Kolbar Vak'ası

Üçüncü kitabın el yazması şöyle bir açıklama ile başlar. "Bu destanlar, yani benim "Avaz Oğlan" diye adlandırdığım Köroğlu kitaplarının üçüncüsünde bulunan bazı destanlar 1933-1934 yıllarında Ergaş Cumanbülbüloğlu tarafından derlenmiş, fakat tamamlanmadan yarım bırakılmıştır.

Ben, bu yarım kalan kitabı 1935 yılında okudum. "Avaz Oğlan" kitabına giren bazı kısımları E. Cumanbülbüloğlu'nun konuları sıralama esasına uygun olarak yazdım. Geri kalan kısımları büyüklü, küçüklü bahşılardan duyduğum gibi yazıp işlek hale getirerek kendime göre düzelttim.

On Altıncı Destan: Köroğlu'nun Ahmet Serdar'ın Ölüm Buyruğunu Verişi

On Yedinci Destan: Avaz Oğlan'ın Rum'a Kaçışı

On Sekizinci Destan: Balagerdan

On Dokuzuncu Destan: Çambil Kemali

"Bu destanı E. Cumanbülbüloğlu ve Polkan Şair'in bildiğini duymuştum. Fakat ben, ne Polkan Şair'in ne de bir başkasının bu destanın kıssasını bile anlattığını görmedim. E. Cumanbülbüloğlu'nun "Bu destanı Taşkent'te yazdım" dediğini de duymadım."

Yirminci Destan: Aygülnaz'ın Vefatı

Yirmi Birinci Destan: Hoşkeldi

"Ergaş Cumanbülbüloğlu bu destanı "Hoşkeldi" adı ile Taşkent'te yazmış. Ben de, 1958-59 yıllarında destanı kısaltarak yazdım. Prof. Reşidov bu destanı 1959 yılında benden almıştı. Bu nedenle burada yeri boş bırakılmıştır."

Gerçekten, Rahmetulla Yusufoglu'nun "Hoşkeldi" destanının "Katartal" adıyla şiir şeklinde yazdığı nüshası folklor arşivinde saklanmaktadır. Ama onda halk destanlarına has an'anevi üslup bozulmuş-

tur. Artık ona bir folklor eseri olarak bakmak doğru olmaz.

Yirmi İkinci Destan: Kunduz Peri ile Yıldız Peri

"Bu destan da E.Cumanbülbüloğlu tarafından yazılmış ve bir iki defa neşredilmiştir. Bu nedenle bunu tekrar yazmayı gerek görmedim.

Böylece, "Köroğlu Destanları" kitabının üçüncüsü de tamamlandı. Bütün arkadaşlardan kitapta olabilecek yanlış ve eksiklikleri tamamlayarak düzeltmelerini rica ediyorum."

Şairin destanların arasında verdiği açıklamaların düzenine bakıldığında Köroğlu Destanları'nın dördüncü kitabının el yazmasının, yirmi üçüncü destan ile başlaması veya yerinin boş bırakılması gerekir. Fakat, el yazması hiçbir açıklama yapılmadan yirmi dördüncü destan ile başlar.

Yirmi Dördüncü Destan: Şakalender

Yirmi Beşinci Destan: Roza Han

Yirmi Altıncı Destan: Yasakıla

Yirmi Yedinci Destan: Hıraman Dali

Şairin fikrine göre yirmi sekizinci destan "Ravşan Han" omalıdır. Bu destan da E. Cumanbülbüloğlu tarafından yazıldığı için burada tekrar yazılmamıştır.

Yirmi Ddokuzuncu Destan: Bezirgan Arap

Otuzuncu Destan: Şehidname (Köroğlu'nun Ölümü)

Böylece, şair kendi bildiği destanları ve olaylar yönünden birbiriyle alakalı gördüğü 30 Köroğlu Destanı'nın 23 tanesini, dört kitap halinde yazıya geçirerek folklor arşivine teslim etmiştir. Şaire göre olaylar zinciri kopmuş olan destanlar da mevcuttur. Bunlardan biri "Zülfizar" destanıdır. Şair "Zülfizar" destanını kaleme alırken el yazmanın başında şöyle bir açıklama yapar:

"Ben 1964 yılından başlayarak 15 Şubat 1966 yılına kadar dört kitaptan ibaret olan "Köroğlu Destanları" mecmuasını kaleme aldım. Ama benim toplayıp yazdığım, bu destan mecmuasına girmeyen, olaylar zinciri kopmuş olup hafızamda saklı "Sümbülsaç Beka", "Melike-i Ayyar", "Zülfizar" gibi destanlar da vardır. Fakat bunlardan "Melike-i Ayyar" destanını mükemmel olarak bilmiyorum. "Sümbülsaç Beka" destanını ise 1947 yılında Taşkent Bilimler Akademisi Folklor Bölümüne yazıp verdim. Şimdi ise "Zülfizar" destanını yaza-

cağım. Bununla benim bildiğim “Köroğlu Destanları” tamamlanmış oluyor.

Eğer folklorcular “Sümbülsaç Beka” ve “Zülfizar” destanını bir kitap haline getirerek, bu dört kitaba beşinci kitap olarak eklerlerse çok faydalı bir iş yapmış olurlar. Benim bilmediğim “Köroğlu” destanını diğer bahşi arkadaşlarımın toplayarak arşive vereceğini ümit ediyorum.

Bahşi Rahmetulla Yusufoglu'nun kendi bildiği destanları topladığı el yazmasında verdiği açıklamalara bu kadar itibar etmemizin elbette belirli sebepleri vardır.

Bunlardan biri, yukarıda yazıldığı “Köroğlu” dairesi destanlarını tam olarak bilen destancılar hâlâ kesin değildir. Bir bahşının repertuarında bulunan destanların, yine o bahşi tarafından ardarda yazıya geçirilişi Özbek folklorunda kendine has ve ender rastlanan olaylardandır. Folklor tarihinde buna benzer çabalar vardır. Mesela; 1927 yılında Polkan şairin bildiği “Köroğlu” destanlarını yazıya geçirme işi başladı. Fakat 4-5 destan yazıldıktan sonra bu iş devam etmedi.

İkinci sebep ise, böyle açıklamaların ilk bakışta sıradan ve önemsiz gibi görünmesi mümkündür. Aslında onlar anlatıcının, epik repertuar, destandaki bazı epizotlar, dinleyici ve folklorcular ile olan münasebetini öğrenmede oldukça önemlidir.

Üçüncü olarak, biz sadece destan metnini derliyoruz. Derlediğimiz bu metnin arkasında (sanatçıların tabiri ile sahne arkasında) büyük bir “hayat” vardır. Destancının icrası ile bağlı olan icadi bir süreç vardır. Folklorlarda, işte bu süreci gözlemleme yolundaki malzemeler ya yetersizdir ya da onlar folklorcuların günlüklerinde kalmış durumdadır. R.Yusufoglu'nun, kısmen de bizim, verdiğimiz açıklamaları burada tekrar sayma imkanı yoktur. Fakat, bu açıklamalar (el yazmasının kenarındaki birkaç yazı, sözlük v.b.) metnin arkasında olan bu kendine has hayatı öğrenmede şüphesiz büyük bir öneme sahiptir.

Bu nedenle, R. Yusufoglu'nun yazıya geçirdiği destanları yayına hazırlamada, ilk bakışta ikinci derece gibi görünen bu ve buna benzer kayıtlara ayrı bir itibar göstermeyi zorunlu gördük.

“Köroğlu” destanlarının bu neşri dört kitaptan ibarettir. Onlar, yukarıda şairin kaydettikleri temelinde tasviri verilen yegâne nüshalar olarak yayına hazırlandı.

Bunlardan, yukarıda da anlatıldığı gibi, “Kırk Kız ve Kırk Yiğit” destanı Hacıye Şakirova tarafından derlenmiş kalan bütün numuneleri şairin kendisi yazıya geçirmiştir. “Kırk Kız ve Kırk Yiğit”, “Nurali'nin Gençliği”, “Sümbülsaç Beka” destanları 1946-1947 yıllarında, kalanları ise 1964-1966 yıllarında kaleme alınmıştır. Tam olarak derlenmeyen “Avas Han'ın Ölümüne Hükmedilişi” destanının kaleme alınış yılı ise bilinmemektedir.

Folklor arşivinde saklanmakta olan, R. Yusufoglu'na ait dört ciltlik “Köroğlu” destanının bütün nüshaları alınmıştır. Sadece “Katartal” (Hoşkeldi) destanı bu kitaba alınmadı; çünkü onun üslubu halk destanlarının üslubuna uygun değildir. Bunu şairin kendisi de itiraf etmektedir.

Burada iki tane istisnaya değinmek gerekir. “Rozahan” ve “Yasakıla” destanlarının, “Köroğlu” dairesi destanlarının ruhuna tam olarak uygun olduğu söylenemez. Onlar, Korgan destancılık okulunun vekillerinin sonraki devirlerdeki “yeniliği” ya da R. Yusufoglu repertuarına tam olarak uymayan örnekler olması muhtemeldir. Halk destancılığının canlı an'anelerinin sönmeye başladığı devirlerde, bahşuların repertuarında bu şekildeki numunelerin ortaya çıkışı doğaldır. “Bezirgan” ve “Hirmandali” gibi Harezmi destanlarının bu seriye dahil edilişi de Korgan destancılarının repertuarı ile bağlı “ayrı olaylar” olarak düşünülmelidir.

NOTLAR:

- (*) Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Alişir Nevayi Edebiyat Enstitüsü “Yazıcı” neşriyatı ile ortaklaşa dört ciltlik “Köroğlu Destanları” serisini ilk defa bir bütün olarak yayımlamaktadır. Bugüne kadar I. Cilt “Köroğlu'nun Doğuşu”, II. Cilt “Avazhan” adıyla yayımlandı. Bu makale, dört ciltlik serinin “Köroğlu'nun Doğuşu” adındaki I. cildine Prof. Dr. Töre Mirzayev tarafından yazılan Söz Başının kısaltılarak hazırlanmış şeklidir.
- (**) Özbekistan Bilimler Akademisi Alişir Nevayi Edebiyat Enstitüsü Müdürü
- (***) Ege Üniv. Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Araştırma Görevlisi